

Бублик Л.Н.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОБРАЗНІСТЬ СИНОНІМІЇ В РОМАНІ Г.ТЮТЮННИКА “ВИР”

Проблема мовної синонімії взагалі і питання про використання синонімічного багатства української мови зокрема здавна привертала увагу дослідників. Зацікавленість синонімічними явищами в мовній картині світу письменників зумовлена сучасним станом лінгвістики. За останній час семантика лексичного багатства художніх творів трансформувалася в окрему галузь науки про мову, бо розвиток лексики тісно пов'язаний зі сприйняттям оточуючого світу.

Зацікавленість мовно-образною системою художнього твору через синонімічні засади дає можливість проникнути в зміст твору, відчутти світосприйняття письменника, збагнути його мовно-художні смаки, виявити загальні тенденції розвитку лексичної системи української літературної мови.

Мовна картина світу Григорія Тютюнника досліджувалась з боку ономастики (Соколова А.В. „Іменування головних героїв роману Г.Тютюнника „Вир”)[6,с.64].

Але синонімія як засіб формування мовної картини світу в романі Г.Тютюнника не була об'єктом монографічного дослідження.

Ця стаття є спробою систематизувати й узагальнити засоби синонімії як чинник відтворення мовної картини світу в романі Г.Тютюнника „Вир”. Дослідники зазначають, що „автор роману ретельно попрацював над добором імен, прізвищ, прізвиськ, беручи їх з реальної дійсності, нічого не вигадуючи. Різноманітність форм іменування автор використовує творчо, із стилістичною метою” [6, с. 70].

Але дослідження синонімів у творчості Г.Тютюнника залишилася поза увагою лінгвістів, а саме: зважаючи на те, що Григорій Тютюнник належить до плеяди найкращих українських письменників, чия творчість формувалась у 50-60 роках ХХ століття під впливом подій II світової війни та післявоєнної відбудови, його

твори відрізняються невичерпністю виражальних засобів, її розвиненістю, багатством і національною своєрідністю. Все це реалізується через синонімію.

Отже, метою статті є дослідження семантичної структури й особливостей функціонування синонімів у романі Г.Тютюнника „Вир”.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1) визначити синоніми у романі Г.Тютюнника „Вир”;
- 2) систематизувати й класифікувати їх за синонімічними рядами;
- 3) визначити контекстуальне значення виявлених синонімічних одиниць та особливість їх функціонування у мовній картині світу письменника.

Безсумнівний інтерес для теорії синонімії становить визначення принципу взаємозаміни синонімів у художньому тексті. Більшість науковців схильні розглядати можливість заміни як один з критеріїв синонімічності, спільності значення або, в усякому випадку, як прийом, спосіб, методику виділення синонімів. Вивчення синонімів ведеться на рівні синонімічного ряду, який виділяється на базі функціонально-семантичної спільності, що склалася на сучасному етапі розвитку мови. Важливе значення у розкритті художнього задуму митця має встановлення відношень синонімії зі схожими мовленнєвими явищами, які створюють невичерпний запас варіантів для вираження близького змісту. Спільність змісту є тією основою, що дозволяє зіставляти різні способи висловлювання, встановлюючи ту чи іншу різницю у відтінках значення, у стилістичному забарвленні.

Порівнювані варіанти зображуваних реалій та образів мають бути близькі за семантикою, інакше відтінки у змісті висловленої думки будуть зумовлені не тільки її граматичним оформленням, а й лексичними компонентами конструкцій. Слід враховувати відмінності між семантично спорідненими граматичними одиницями. Адже саме відмінності відіграють вирішальну роль у процесі вибору мовних засобів, необхідних для якнайвиразнішого висловлення думок і почуттів митця [1, с. 175].

У художньому творі синонімічні відношення охоплюють усю систему мови і тому проявляються на будь-якому рівні. Досить часто трапляються синонімічні відношення відповідності і між різноструктурними утвореннями. Такими є близькі за змістом слова і словосполучення, члени речення і частини складного речення, складнопідрядні речення й конструкції зі вставними словами чи реченнями.

Глибина, переконливість і виразність зображуваних Григорієм Тютюнником картин, образів, переживань, ситуацій забезпечується не самим кількісним багатством авторського словника. Цей шлях художнього відтворення мовної картини світу ґрунтується насамперед на вдумливому підході автора до слова, на його вмільому доборі значень та смислових і стилістичних відтінків слова, тобто майстерному використанні синонімічних засобів і можливостей загальнонародної мови.

Феномен Г.Тютюнника в українській літературі став спалахом високого таланту. Він нагадав про такі категорії як мужність митця, порядність, правдивість. Письменник буквально полював за кожним живим, вихопленим із вуст народу словом. Брати Григорій і Григір Тютюнники постійно дискутували про багатство рідної мови: „... – Ось дешиця є: доокруг, діромаччя, насурмився, пришаркував, чибасе... Ба, яке багатозначне, виразне слівце, та ще й зі специфічним забарвленням. Або ось: синиха – синова жінка, тобто не невістка, а синиха, з негативним відтінком... Ану, давай твої. – Говорить Полтавщина: желіпає, сіпатись, ухоркалась, нетіпака, небо южитья, скиглій, зінське щеня, шашні, зимогрій, корчомаха... А це Черкащина

сміється: „Я не чую, що вона говорить, чую тільки, що бреше”, „Вона усміхнулася, ніби в неї потріскані губи болять”, „Заробив, аж торби порвав...” [8, с. 48].

Наведена цитата вказує на кропітку творчу працю письменника, його спроможність створювати яскраві синоніми. Г.Тютюнник, надзвичайно чуйний до слова, невтомно відкриває все нові й нові його нюанси, майстерно використовує лексичне багатство української мови як знаряддя творення образів і розкриття психології героїв. Письменник збагачує асоціативні можливості слова за допомогою мотивуючих означень, добираючи особливі синоніми.

Роман „Вир” – книга про народ, про звичайні буденні і водночас героїчні людські долі напередодні та в роки війни, про складні життєві колізії, з яких виростала нова людина, і круті дороги до щастя. Саме з вирішенням теми народу пов’язані ідейні та художні успіхи Григорія Тютюнника. Духом народності також пройнята мова роману, весь її лад і склад лексики.

Мовна картина світу Г.Тютюнника відрізняється, перш за все, використанням синонімів. У романі виділяємо синонімічні ряди, контекстуальні та авторські синоніми.

Синонімічний ряд розглядається як мікросистема, члени якої пов’язані відношеннями подібності й розбіжності. Синонімічний ряд „сварка, жінки батькуються, чвара” – вказує на своєрідність характеру українських жінок.

Розглянемо мовний матеріал:

„Весною вона скресає, і тоді селяни б’ють ломами кригу, щоб не знесло ветхого місточка; літом пересяхає так, що в деяких місцях її перебродять кури на сусідній хутір Залужжя і навіть там несуться, що є досі основною причиною *сварок* між троянівськими і залужанськими молодими. *Батькуватись жінкам* дуже зручно: вийдуть одна наспроти другої, стануть на різних берегах і гарненько поскладавши на грудах руки, починають...” [7, с. 3].

„Над річкою було дуже лунко, через те всі чули і про кожну таку *чвару* знали на обох берегах” [7, с. 3].

Отже, в синонімічному ряду *сварка, чвара, жінки батькуються* домінантою виступає слово *сварка*. Вона є первинною назвою й означає:

1. Гостра суперечка, що супроводиться взаємними докорами, образами.

2. Грубі, образливі слова, лайка [СУМ 9, с. 65].

Порівняймо: *сварка-гризня, гризотня, звада, заїдня, колотнеча, чвара* [2, с. 357-358].

Синонімам властива певна внутрішня організація принципи якої безпосередньо залежать від характеру семантичних відношень між словами. Центром синонімічного ряду виступає семантично і функціонально провідна лексема-домінанта, після неї, залежно від ступеня семантичної градації, виступають загальнономовні синоніми, а після них – вживаються синоніми контекстуальні.

Синоніми *гніздиться, мріють, маячить, притулилась* об’єднуються в синонімічний ряд, де домінантою виступає слово *розташовується*.

Розглянемо мовний матеріал:

„Село Троянівка *гніздиться* в долині... *мріють* у степу хутори, *маячать* на далеких обрїях, як зелені острови по синьому морю. Велика, вкрита соломою хата *притулилась* біля яру” [7, с. 3-4].

У контексті, першим вживається синонім - *гніздиться*, далі загальнономовні синоніми, потім – контекстуальні. Синонімічний ряд *гніздиться, мріють, маячить, притулилась* об’єднується синонімом – домінантою *розташовується*, яка вказує на просторові відношення.

Порівняймо: *розташовуватися, влаштовуватися, вмощуватися, моститися, розкидатися, лежати* [4, с. 189].

Одним із видів лексико-семантичних зв’язків є синонімічні зв’язки слів. Вони базуються на близькості лексичних значень, хоча близькість синонімічного ряду вужча, ніж взагалі семантична близькість. На позначення слова *говорити* письменник використовує слова, які об’єднуються в синонімічний ряд *розмовляти, гомоніти, мекати, бурчати, базікати*.

Розглянемо мовний матеріал:

„... – Оце *розмовляла* з Уляною, - *гомоніла* Явдоха, розпинаючи хустку, - так жаліється, що розпарубкувався Тимко, що колоду до ноги прив’язуй” [7, с. 129].

„На фермі Павла неприяно зустрів Кузько.

- Жди його, як пана, - *бурчав* він, рухаючи вилами...” [7, с. 129].

„Головний агроном відізався не скоро, потім, коли його нарешті викликали, довго *мекав* щось невідрізно і під кінець *сказав*, що не дасть ні зернини” [7, с. 95].

Отже, в цьому синонімічному ряду домінантою виступає слово *розмовляти*. Порівняймо: *розмовляти, говорити, балакати, гуторити, бесідувати, гомоніти, щебетати* [4, с. 188].

У мові твору Г.Тютюнника „Вир” наявне використання контекстуальних синонімів. Це слова, які вступають у синонімічні стосунки лише в певному контексті. Контекстуальні синоніми виникають у тексті внаслідок синонімічного зближення.

У словосполученні *собаки брешуть* синонімом виступає слово *гавкають*.

Розглянемо мовний матеріал:

„...*собаки брешуть*, аж з очей іскри сиплються, думають, що він їх дратує” [7,с.4].

Для більш яскравого зображення подій письменник використовує фразеологічний зворот, тому що він надає мові певного емоційного забарвлення. Порівняймо: *гавкання, гавкотіння, гавкіт, брехання, дзвякан-*

ня [4, с. 60].

Собаки брешуть (гавка) – не варто звертати уваги на чіі-небудь слова, плітки, чутки [3, с. 186].

В романі спостерігаємо синоніми, які є найцікавішими з точки зору емоційності, виразності, самобутності. Вони виникають під впливом смислових зміщень, коли одна структура набирає функцій, характерних для іншої.

Порівняймо:

стриже – дивиться, побачив
пика – лице, обличчя
цесарки – товстоніжечки, юнки, дівчата
печуся – переживаю, турбуюся
пхається – лізе, йде, поп'явся, дибав, брьохався
облігати – оббігати
м'ясорубка – війна
тріскати – їсти, сьорбати
ззоріла – з'явилася
хвилю – хвилину
рисаки – бики, верблюди
Розглянемо мовний матеріал:
„Так очима на нього і *стриже*” [7, с. 4].

Автор використовує влучний синонім *стриже*, який саме в контексті означає – дивитися.

„– *Иду* вже, чого кричиш? - згрібши зі столу крихти, вийшов надвір” [7, с. 92].

„Тимко, жадібними припадами досмоктуючи цигарку, *поп'явся* стежечкою, що вела до Прокопа Тетері” [7, с. 92].

„Оксен сердито *брьохався* через калюжі. Дорош же *йшов*, підібравши по-жіночому шинелю, обережно ставив маленькі хромові чобітки, де сухіше, мабуть, боявся промочити ноги” [7, с. 98].

„– Ти увійди в положення і прикинь головою, - *дибав* за ним Охрім з перев'язаною шиєю” [7, с. 11].

„Марко сидів за столом і *сьорбав* борщ” [7, с. 91].

„– О, махоткінці пішли. Кашу із смальцем *тріскають*” [7, с. 333].

„Потім вони повкладалися спати, і в Тимка *ззоріла* надія, що скоро все затижне” [7, с. 16].

Ці синоніми виконують функцію підсилення, при якій уживання ряду зазначених лексем підсилює мовне вираження дії, стану чи ознаки, виражає високу їх інтенсивність.

Дібрані письменником синоніми, несуть стилістичну функцію уточнення. Її роль полягає в тому, що один із синонімів вносить певне уточнення у поняття, виражене синонімічними словами.

Розглянемо мовний матеріал:

„– З тієї *м'ясорубки* довго писати не будеш” [7, с. 274].

У словнику української мови слово м'ясорубка означає:

1. Ручна машинка або спеціальна машина для розмелювання м'яса на фарш;
2. Про війну, битву або місце кривавого бою. [СУМ 4, 839].

В тексті автор використовує лексему *м'ясорубка* у другому значенні.

І дійсно, війна – це наче, м'ясорубка, яка знищує все живе.

Порівняймо: війна-боротьба [4, с. 276].

„На шляху стояла машина, і з неї з гамором та сміхом виплигували *дівчата*, що приїхали розкидати гній на бурячищі” [7, с. 9].

„– По-сусідськи з такими *цесарками* небагато напрацюєш. – Не можу я, брате, коли отакі *товстоніжечки* поряд” [3, с. 9-10].

„Перед ними стояла *юнка* з гордою кров'ю і спіною вільністю” [7, с. 582].

Синоніми *дівчата*, *цесарки*, *товстоніжечки*, *юнки*, об'єднуються в синонімічний ряд, де домінантою виступає слово *дівчата*.

Порівняймо: дівчина, дівка, дівуля, панна, панянка, відданиця, дівча, дівчисько, дівчинка [4, с. 73].

Отже, синоніми *цесарки*, *товстоніжечки*, *юнки* є контекстуальними синонімами.

„– Я вже й *бичків* напоїв, і фураж одержав, а тебе все нема та й нема. – Моняйся швидше, бо, доки ми цими *рисаками* до Вишневого доплуганимося, сонце впівдуба стане”. „– Годі брехати. Рушаймо. У тебе є батіг? Бо це такі *верблюди*, що, доки доженемо, - похрипнемо” [7, с. 6-7].

У словнику української мови слово *рисаки* означає: „легкий рисистий кінь” [СУМ 8, 539], а верблюд – „велика жуйна тварина, одно – або двогорба, що живе в зоні пустель та сухих степів і відзначається надзвичайною витривалістю” [СУМ 1, 326].

Автор, вживає синонім *рисаки* у переносному значенні, бо має на увазі повільну ходу биків. А синонім *верблюд* вказує на те, що бики теж надзвичайно витривалі тварини. Цей синонімічний ряд зазначаємо як контекстуальний, тому що в Словнику синонімів не знаходимо відповідників.

Г.Тютюнник в романі враховує функцію заміщення, щоб уникнути зайвих повторів та одноманітності в мові.

В мовній палітрі роману „Вир” Г.Тютюнника зустрічаємо авторські синоніми, які надають словам більш яскравого значення:

шапурина – шапка

дурнопуп – дурень
 куцина – сорочка
 капшучок – вузлик
 ворожитство – ворожіння
 розумака – розумний
 їстика – їжа
 поколошкати – злякати
 батуритиму – битиму
 ушкварить – побіжить
 гамалик – рот
 ширяти швайкою – голкою
 святцях – святах
 гульбував – гуляв
 комунія – комуністи
 голубі вензулі – візерунки

Розглянемо мовний матеріал:

„Підперезаний налігачем, у гостроверхій старій *шапурині*, він, побрязкуючи занозами, поволеньки збирався на оранку, як той чумак по сіль” [3, с. 6].

Синонім *шапурині* використано для того, щоб показати, що саме це велика (висока) шапка. Він вказує на збільшену ознаку і в контексті виконує функцію підсилення.

„Кашоварить Охрім, закотивши обтріпані рукава своєї *куцини*...” [7, с. 12].

Синонім *куцина* виконує функцію зменшення й показує, що сорочка була короткою. Цей синонім має уточнюючу функцію.

„... поїхав на хутори розшукувати Василя Кира, що зап’яничив десь у своїх далеких родичів, на Княжу Слободу, де за всіма відомостями *гульбував* Василь” [7, с. 130].

Синонім *гульбував* означає: „галасливе, веселе гуляння, що супроводиться випивкою” [СУМ 2, 192]. В контексті виконує функцію уточнення. Герой вів розгульне життя, яке було йому до вподоби.

Авторські синоніми досить часто вживані у тексті письменника, вони є необхідними для більш яскравого зображення подій реального світу, вони впливають на читача емоційно-експресивною насиченістю.

Саме через авторські синоніми можна говорити про майстерність письменника, яка розкривається в мовній картині світу.

Таким чином, в романі Г.Тютюнника „Вир” найширше й найрізноманітніше представлені контекстуальні та авторські синоніми, які несуть емоційно-експресивне навантаження. Контекстуальні синоніми свідчать про лексичне багатство української мови. В художньому тексті вони виконують функції підсилення, заміщення, уточнення. Синоніми, які близькі за своїм лексичним змістом, утворюють синонімічні ряди, що відрізняються експресивним забарвленням.

У результаті аналізу синонімічних засобів як чинника мовної картини світу Г.Тютюнника ми дійшли таких **висновків**:

1. Найширше й найрізноманітніше у романі „Вир” представлені контекстуальні та авторські синоніми: *стриже, дивиться, побачив; пика, лице, обличчя; цесарки, товстонижечки, юнки, дівчата; печуся, переживаю, турбуюся; пхається, лізе, йде, поп’явся, дибав, брѡхався; шапуриня, шапка; дурнопуп, дурень; розумака, розумний; гамалик, рот; батуритиму, битиму.*

2. Систематизувавши й класифікувавши синоніми за синонімічними рядами, з’ясували, що синонімічні ряди складаються з таких лексем: *сварка, чвара, жінки батькуються; гніздиться, мріють, маячать, притулилась, розташовується; розмовляти, гомоніти, мекати, бурчати, базкати.*

Функції підсилення, зменшення, заміщення, уточнення виконують виявлені синонімічні одиниці: *стриже, дивиться; поп’явся, брѡхався, йшов, дибав; сьорбав, тріскав, їв; шапуриня, шапка; м’ясорубка, війна; верблюди, рисаки, бики; куцина, сорочка.*

У подальших дослідженнях з цієї проблеми варто зосередити увагу на функціонуванні синонімічних кольорів, на розмежуванні іменникової синонімії, прикметникової синонімії, дієслівної синонімії тощо.

Джерела та література

1. Голобородько К. Формування мовної картини світу засобами синонімії (на матеріалі української поезії) //Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць, -Харків: ХДПУ, 2001. – С. 174-177.
2. Карнавський С. Практичний словник синонімів української мови. – К.: Орій, 1993. – 472с.
3. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 462с.
4. Полюга Л.М. Словник синонімів української мови. – К.: Довіра, 2001. – 477с.
5. Словник української мови: У 11-т – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1, 2, 4, 8, 9
6. Соколова А.В. Іменування головних героїв роману Г.Тютюнника „Вир”// Записки з ономастики: Зб. наукових праць. Вип. 2 – Одеса: ОДУ, 1999. – С. 64-71
7. Тютюнник Г. „Вир”. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 592с.
8. Черненко О. Від слівце – слово //Урок української. - 2002. -№3(37) – С. 45-51.

Аннотация

Бублик Л.Н. Лексико-семантическая образность синонимии в романе Г.Тютюнника «Водоворот».

Статья посвящена исследованию семантической структуры и особенностей функционирования синонимов в романе Г.Тютюнника «Водоворот».

В статье анализируется контекстуальное значение выявленных синонимических единиц в произведении, а также систематизируются и классифицируются их синонимические ряды.

Summary

Bublik L.N. Lexico-semantic figurativeness synonymic in G.Tjutjunnik's novel "Whirlpool".

Article is devoted to research of semantic structure and features of functioning of synonyms in G.Tjutjunnik's novel "Whirlpool".

It is analyzes contextual value of revealed synonymic units in product, and also we systematizes and it is classifieds them behind synonymic lines.

УДК 413. (4 Укр.) 883.3 (4 Укр.)

Ключові слова: синонімія, семантика, синонімічний ряд, синонімічне гніздо, лексико-семантична образність.